

Ruslaryň Türküstana aralaşmagy / dowamy

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Ruslaryň Türküstana aralaşmagy / dowamy Ruslaryn Türkistan ölkelerine hakim olmalarında en büyük engeli her zaman Hive Hanlygy teşkil etmişti. Zira, Hive, Türkmenler ile birlikte Hazar denizinden Aral'a kadar uzanan hattın güneyinde kalan bölgeler üzerinde bulunuyordu ve etrafı çöllerle çevirili olduğu için de işgal edilmesi oldukça zor idi. Ruslar bu hanlygy ortadan kaldırmak için birkaç defa sefer tertip etmişler ise de, bütün seferleri mağlubiyetle neticelenmiş bulunuyordu. Bu yüzden Ruslar bilhassa 1842'de Çinlilerle hudut anlaşmazlığını hallederek Türkistan'ı işgale Hokand Hanlygy'ndan başlamayı tercih etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Hokand ve Buhara'yı zaptettikten sonra, Hive'nin işgali için gerekli hazırlıklara başlayan Ruslar, bu hazırlıkları 1873 baharında tamamlayarak dört koldan Hive üzerine yürümeyi planladılar. Bu hazırlıkları öğrenen Hive Hanı Said Muhammed Rahim (1864-1910) hemen bir elçi göndermiş ve "tarafımızdan sulhü bozucu hiçbir harekette bulunulmadığı halde memleketime karşı giriştiğiniz hasmane hareketleri anlamak mümkün değil, fakat, yine de anlaşmamız imkan dahilindedir" diye bir sulh antlaşması teklifinde bulunmuş ise de Ruslardan hiçbir cevap alamamıştır.⁹⁹

Ruslaryn memleketini mutlaka istila emeline olduğunu anlamakta gecikmeyen Hive Hükümdarı Said Muhammed Rahim Han, derhal İstanbul'a ve Hindistan İngiliz Valiliği'ne elçiler göndererek memleketinin Rus istilasından korunması için yardım istemişse de, tıpkı Buhara ve Hokand hanlıklarına olduğu gibi, kendisine yalnız bolca nasihat ve tavsiyelerde bulunuldu.¹⁰⁰

Bütün hazırlıklarını tamamlayan Ruslar, General Kaufman kumandasında dört koldan Hive üzerine yürüyüşe geçtiler (Mart 1873). Rus birlikleri önlerine çıkan her engeli yakıp yıkarak

Hive önlerine geldi. Muhammed Rahim tekrar sulh ricasında bulundu ise de, hükümetlerinden emir aldıkları için Rus komutanları Hive hanı ile sulh yapmayı reddettiler.101 Mayıs sonlarında taarruza geçen Ruslar, ağır bir bombardımandan sonra Hive şehrini zapt ettiler.102 Bütün bu olaylar esnasında Hanlığın başkentini cesurane bir şekilde müdafaa eden Yamud Türkmenleri geri çekilerek Rus hakimiyetine girmeyi reddettiler. Bunun üzerine harekete geçen Rus birlikleri, Türkmenlere guya iyi bir ders vermek maksadıyla, Orta Asya'yı istilaları tarihinin en büyük katliamlarından birini yaparak, kadın-çocuk ve ihtiyar ayırt etmeden binlerce Türkmeni barbarca imha ettiler. 103

Hive Hanlığı'nın kayıtsız şartsız teslimini ifade eden antlaşma Ruslar tarafından dikte edilerek Hive hanı bir Rus vassalı haline getirildi. Bu harbin müsebbibi guya Hivelilermiş gibi, Rus komutanlığı 2.200.000 ruble gibi son derece ağır bir harp tazminatını zorla Türkmenlere ve Hivelilere ödettirdi.104 Bu ağır harp tazminatı yüzünden Hive Hanlığı ahalisi çok fakir düşmüş ve uzun yıllar kendisine gelememişlerdir.

Hive'nin istilasası ile Orta Asya'ya hemen hemen hakim olan Rusları tedirgin eden yegane engel, 1860'da henüz istiklaline kavuşmuş olan Türkmenler kalıyordu.

Türkistan'daki Türk hanlıklarının bu kadar kolayca ve kısa zamanda Rus istilasına boyun eğmelerinin elbette pek çok sebepleri vardır. Bu sebeplerden en mühimi, muhakkak ki Türkistan Türklerinin merkezi bir idare yerine, parçalanmış üç dört devlet halinde yaşamaları idi. Osmanlı hükümetlerinin birlik ve beraberlik halinde olmaları için yaptıkları tavsiyelere kulak asmamaları, birbirleriyle uğraşmaları, varlık ve enerjilerini boşu boşuna tüketip zayıf düşmelerine sebep olmuştur. Ayrıca etrafları hep hasım milletlerle çevirili olduğu için iktisaden ve ticareten zayıf kalmışlar ve dolayısıyla da ilim ve öğrenmede gerekli hamleyi yapamamışlardır.

Neticede cehaletin, fakirliğin ve disiplinsizliğin yarattığı yetersizlik yüzünden Rusların sayıca az fakat harp sanatından

anlayan, disiplinli ve iyi silahlarla mücehhez kuvvetleri karşısında bütün kahramanlıklarına rağmen mağlup olmaktan kurtulamamışlardır. Onların başarısızlıklarını aşağı yukarı aynı sebeplere dayanarak Osmanlı tarihçilerinden Lütü Efendi de şöyle izah etmişti: “Asya akvamının maarif ve medeniyette geri kalması ve sanayi-i cedide-i harbiyeye ve top ve tüfenk misilli esliha ve âlat-ı nariyeye malik olmaması ve maruz aynı tehlikeye karşı akıllarını başlarına alub habl-i metin ittihadında sarılmak ve mekr ve taaddi-i düşmandan sakınmak lazım iken fecayi-i hale ve muhatarat-ı istikbale nazar-ı behimane ve lakydane ile bakub dur”

■ Çarlık Rusyası'nın Türk İllerinde Kurduğu Baskı ve Sömürü İdaresi

Orta Asya Türk devletlerinin işgalini tamamlayan Rusların ilk işi buralarda idari sistemi değiştirmek oldu. Ruslar bu değişikliğe Türkistan'a doğru ilerlerken ilk işgal ettikleri Başkırtlar (Başkurtlar) memleketi ile Kazakistan'da başladılar. Orenburg'u merkez edinen Ruslar, orada kurdukları genel valilik ile Kazakistan ile Başkırdistan'ın (Başkurdistan) idare sistemlerini yeniden düzenlediler. Eskiden veraset yoluyla başa gelen Başkırt ve Kazak liderlerini Ruslar tayin etmeye başladılar. Bu tayinleri yaparken Ruslar, mümkün olduğu kadar kendilerine uşaklık yapacak şahısları tercih ediyorlardı. Zaten uzun yıllar devam eden istilalar esnasında Ruslar, Türkleri manen ve maddeten perişan etmişlerdi. Şimdi ise iş başına getirdikleri kukla ve tatbik ettikleri şiddet idaresine ilave olarak almaya başladıkları ağır vergiler ile, Türklerin bir daha bellerini doğrultamayacak kadar ezilip fakirleşmelerini sağlayacak bir siyaset takibine giriştiler. 106

Ayrıca sayıları önce binleri ve sonra da yüz binleri bulan Rus göçmenlerini getirip Türk topraklarına iskân etmeye başladılar.107 Topraklarının verimli kısımlarının çoğu ellerinden alınıp Rus göçmenlerine verilen ve dolayısıyla ağır vergileri ödeyemez hale gelen Türk halkı Rus makamları ile

onların birer maşası durumundaki yerli idarecilerin elinde tam bir cehennem hayatı yaşamaya başlamışlardır. Bu adaletsiz despotça idareye ve kolonileştirme siyasetine daha fazla dayanamayan Türkler yer yer isyana başladılar. Rus idaresine karşı yapılan ilk büyük ayaklanma Kazak Türkleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu isyanı verimli toprakları zorla ellerinden alınca 1783 yılında Kazaklar Sırım Batur önderliğinde başlatmışlardı.

Ayaklanma 15 sene kadar devam etmiş ve Ruslar, daha fazla toprak işgal etmeyeceklerine ve müsamahalı bir idare tarzı uygulayacaklarına söz verince sona ermiştir.¹⁰⁸ Fakat, Ruslar, verdikleri sözleri bir müddet sonra yerine getirmemişlerdir. Rusların Türk memleketlerini kolonileştirme metotlarından biri de kaleler inşası idi. Kale yapmak bahanesiyle on binlerce kilometre karelik Kazak toprakları halktan zorla alınıyor ve kale inşası bittikten sonra da etrafa Kossaklar (Rus Kazaçileri) iskan ediliyordu.¹⁰⁹ Fakat bu iskan faaliyetleri büyük tepkilere yol açmış ve halk bunu vesile ederek istiklal için ayaklanmaya başlamıştır. Nitekim Sultan Kenasarı Bey'in isyanı böyle bir hadise sonunda başlamış ve kısa zamanda yayılarak Kazak Türklerinin milli istiklal savaşı haline dönmüştür. 1836'da başlayan ve önderliğini Kenasarı Bey'in yaptığı Kazakların istiklal mücadelesi uzun yıllar sürmüş ve Ruslar bu hareketi önlemekte büyük güçlükler çekmişlerdir. Kenasarı Bey'in mücadelesi on yıldan fazla başarıyla devam etmiş, Rusların baş edemedikleri bu yiğit mücahit maalesef bir kısım hain soydaşlarının 1846'da yaptıkları baskın neticesinde sona ermiştir.¹¹⁰

Fakat, bu hadiseyi takip eden yıllarda Kenasarı, Rus mezalimine karşı Türklerin istiklal savaşlarının bir timsali haline gelmiştir. Rus tarihçileri dahi Kenasarı Bey'in yaptığı mücadelenin haklılığını yıllar sonra kabul etmek zorunda kalmışlar ve onun Rus işgalcileri üzerindeki tesirlerini şöyle ifade etmişlerdir:

"Kenasarı, hayatı ve mücadeleleri ile Orta Asya'da takip edilmesi gereken siyaset çizgisi hususunda Orenburg yönetimine faydalı bir ders vermiştir. Bu ders Hanların bağımsızlıklarını

ortadan kaldırmayı gerektiriyordu".111

Kazak Türklerinin ayaklanmalarını kanlı bir şekilde bastıran Ruslar iskan politikalarına hız vererek, hem ileride Türkistan'ın geri kalan kısımlarını kolayca işgal etmek, hem de Kazakların bir daha baş kaldırmalarını önlemek için yüz binlerce Rus göçmenini Kazakistan'a yerleştirmeye başladılar. 112 Fakat, toprakları ellerinden alınan halk yeniden isyan etti. Yıllar yılı süren bu isyanlar Ruslar tarafından daima kanlı bir şekilde bastırılmıştır.

Ruslar, Türkistan hanlıklarını işgal ettikten sonra kurdukları "Türkistan Genel Valiliği" ile bir taraftan bizzat kendileri halkı kontrolleri altında tutmaya çalışmışlar, diğer taraftan da hanlıkların başına getirdikleri idareciler kanalıyla onları ezmeye ve istediklerini yaptırmaya gayret etmişlerdir. Rusların ellerinde bir kukla gibi oynattıkları yerli idarecilerin başında Hokand Hanı Hudayr geliyordu. Nitekim, Hudayr'ın tam bir Rus uşağı gibi hareket etmesi ve Rusların ağır vergileri yoksul halktan zorla almaya çalışması ahali arasında nefret ve infialle karşılanmış ve 1876'da Abdurrahman Abtabac önderliğinde bu zulme karşı isyan etmek mecburiyetinde kalmıştır. İsyân kısa zamanda tam bir Rus aleyhtarı havaya bürünerek istiklal mücadelesi şekline dönüşmüş ve iki aydan fazla devam etmiştir. Fakat silah üstünlükleri yüzünden Rus kuvvetleri ile Hokandlılar arasındaki mücadele bir müddet sonra mücahitler aleyhinde gelişmeye başlamış ve onların Andican kalesine sığınmalarına yol açmıştır. Ruslar, kaleyi bir hafta süreyle devamlı bombardıman ederek yerle bir etmişler ve mücahitlerin büyük çoğunluğunu yok ederek isyanı kanlı bir şekilde bastırmışlardır.113

Ruslar bu hadiseden sonra Hokand'ın idaresinde bazı değişiklikler yapmak mecburiyetinde kalmışlar ise de, bu değişiklikler halkı tatmin etmekten uzak kalmıştır.

Rusların Türkistan Genel Valiliği kanalıyla idare ettikleri Buhara Hive ve Türkmen memleketlerindeki siyasetleri Kazakistan ve Hokand'a takip ettikleri siyaset aynı olmuştur. Bir taraftan bu Türk memleketlerine sistemli bir şekilde Rus göçmeni yerleştirilirken, diğer taraftan da idareleri için

birer maşa olarak kullanabilecekleri bazı yerli kimseleri başa geçirerek onlar vasıtasıyla halktan ağır vergiler toplama yolunu seçmişlerdir. Bu yerli idarecilerin insafsız tutumları ise halkı tam bir perişanlığa sürüklemiştir. Neticede Ruslar kendi taraftarlarıyla halkı birbirine düşürmüşler ve sonra da “siz kendinizi idare etmekten acizsiniz” diyerek bütün idareye el koymuşlardır.

Yerli Türk idarecilerine ise ancak küçük memuriyetler vermişlerdir. Fakat kendilerinin kurdukları adaletsiz dehşet idaresinden şikayet hakkını halka tanımamışlar ve yapılan haksızlıkları tenkit edenleri ya idam etmişler yahut da zindanda çürütmüşlerdir.

Rusların Orta Asya’ya medeniyet götürme iddiaları ile zorla Türk memleketlerini istila ederek kurdukları düzeni yerinde görüp tetkik etmek isteyen “Türkistan” tarihi yazarı Amerika’nın Petersburg Konsolosu Eugene Shuyler 1870’lerde Türkistan’a geldiği zaman ne halkla görüşürülmüş ne de Rus idarecileri kendilerini kabul etmişlerdir. Buna rağmen Schuyler, bazı Rus subayları ve halk ile gizlice görüşerek Rus idaresinin adaletsizliğini ve zulmünü müşahade edip eserinde yazmıştır.114

■ Rus İdaresinin Yolsuzlukları

Türkistan hanlıklarında Rus subaylarının ve idarecilerinin kötü idarelerini Çar hükümeti daha fazla saklayamadı. Türkistan illerinde reform yapmak maksadıyla General Kaufman 1882’de vazifeden alınarak yerine General Çernyayev getirildi. Bir tahkikat komisyonu teşkil edilerek Rus Hariciye Vekili Yardımcısı Giers başkanlığında Türkistan’a gönderildi.115

Tahkikat Komisyonu yaptığı araştırmalar sonunda Kaufman’ı suçlu bulmuş ve yeni Genel Vali Çernyayev’e bir ıslahat programı sunmuştur. Fakat, sert mizaçlı bir insan olan General Çernyayev, idarî mekanizmada bilhassa adalet işlerinde istenen ıslahatı başaramadığından 1,5 sene sonra görevinden alınmış ve yerine 1875’te Yakup Bey’e sefir olarak gönderilen General Rosenbach tayin edilmiştir.

Yeni Genel Vali Rosenbach'ın Rus hükümeti, bir zamanlar Türkistan'ın işgal edilmesi planlarını yapan ve bilahare de İstanbul'daki 11 senelik sefirlik esnasında Balkanlar'daki Pan-Slavist hareketini yönetmiş olan General Kont İgnatiyev başkanlığında bir heyeti Türkistan'a göndermiştir. Bu heyet, Giers Komisyonu'nun hazırladığı ıslahat raporunu tatbik ettirmek ve gerekli gördüğü yenilikleri de buna ilave ettirmek selahiyet ve vazifesiyle yükümlü idi. Uzun bir tedkikten sonra, heyet, Türkistan'da idarî mekanizmanın bir tek askerî vali tarafından değil, aynı zamanda, teşkil edilecek sivil bir idare şekli ile de takviye edilmesini münasip görmüştür. Bu yeni değişiklik, Komisyon Başkanı Kont İgnatiyev'in, "Türkistanlılara Rus halkına olduğu gibi eşit muamele yapılmaması, Genel Valiliğin bütün masraflarının Müslüman ahaliden toplanacak vergilerle karşılanması, şayet bu yetmezse ellerinde kalmış verimli arazilere el konularak işletilmesi, kısaca Türkistan'daki idarenin Rusya'ya her hangi bir malî külfet getirmeyecek şekilde teşkilatlanması" hususunda verdiği direktiflere göre hazırlanacaktı.¹¹⁶ Ayrıca, askerî meselelerde yerlilere hiç güvenilmeyecekti.

Bu esaslar çerçevesinde, Genel Valiliğe bağlı bir askeri ve bir de sivil idare mekanizması kurulmuştur. Bundan başka, Hazar Ötesi ve Semirechie vilayetleri de Türkistan Genel Valiliğine bağlanacaktı. Ne var ki, sivil ve askerî idarenin yetki hudutları iyi tespit edilemediğinden ve bu arada çeşitli bakanlıkların müdahaleleri yüzünden kısa zamanda, idareciler arasında sürtüşme başlamış bu ise, Genel Valinin otoritesini sarsmıştır. Otorite eksikliği kısa zamanda eskiden şikayet konusu olan pek çok meseleyi yeniden ortaya çıkarmıştır. Bunun üzerine Rosenbach vazifesinden affını istemiştir.

Bir müddet sonra Genel Valinin otoritesinin sarsılması yüzünden, Türkistan'da meseleleri halletmenin daha da güç hale geldiği Rus hükümeti çevrelerince de kabul edilmeye başlanmıştır. Rosenbach'dan sonra Genel Valiliğe getirilmiş olan General Baron Vrevski, bu durumdan istifade ederek otoritenin yeniden kurulması hususunda bizzat Çar'a memoranda üstüne memoranda göndermeye başlamış, gerekli gördüğü

hususların düzeltilmemesi halinde, patlamaya hazır birer volkan gibi kaynamakta olan Fergana ve Türkmen vilayetlerinde ayaklanmaların kaçınılmaz hale geleceğini, bunun ise, Rusya'ya her hususta çok pahalıya malolacağını bildirmiştir. 117

General Vrevski bütün çabalarına rağmen bir netice alamamış ve sıhhatinin bozukluğunu ileri sürerek vazifeden affını istemiştir. Onun haleflerinden General İvanov zamanında meseleler yeniden ele alınıp ciddi çözüm yolları araştırılmış ise de yapılan teklifleri devrin Harbiye Bakanı General Kuropatkin, patlak üzere olan Rus-Japon Harbi'ni ileri sürerek hiçbir ıslahata yanaşmamıştır.

Rus-Japon Harbi'nden sonra, Rus başkenti Petersburg'da en çok konuşulan meselelerin başında, Türkistan Genel Valiliğinde çok yaygın hale gelen rüşvet ve yolsuzluklar geliyordu.

Nihayet, 1905-1907 yılları arasında Rusya'da meydana gelen İhtilalci faaliyetlerin Türkistan'a sıçraması üzerine, harekete geçen Rus hükümeti, Türkistan'ın işgal edilmesinden bu yana teşkil edilen en büyük soruşturma komisyonunu tam selahiyetle Türkistan'a göndermeğe karar vermiştir. Bu komisyonun başına da dürüstlüğü ve muhtelif soruşturmalarda gösterdiği başarıyla ünlü Alman asıllı Kont K.K.Palen getirilmiştir. Genel Validen en küçük personele kadar suçlu gördüğü herkesi mahkeme huzuruna çıkarma yetki ve selahiyetini haiz Kont Palen, seçerek yanına aldığı 20 asistanı ile birlikte 1908 baharında Türkistan'a varmış ve derhal çalışmalarına başlamıştır. Sivil ve askerî hükümet mekanizmalarında (özellikle idare, emniyet, polis, mahkeme, hapisane, ticaret, tarım ve iktisat sahalarında) tam bir araştırma yaptırarak hazırlattığı raporları Rus hükümetine teslim etmiştir.

Bugün 19 cilt halinde bulunan bu raporlar, o devir Türkistan tarihi için en önemli kaynaklardan biri olarak kabul edilmektedir. 118

Palen ve arkadaşları, soruşturmalar esnasında son derece açık ve dürüst davranmış, suçlu buldukları kim ve hangi makam sahibi olursa olsun onu adalet önüne çıkarmaktan çekinmemişlerdir. Hatta bir kısım yüksek rütbeli subayların

yolsuzluklarını örtbas etmeğe çalıştığı için o zaman ki genel vali General P.I.Mişçenko'yu zorlayarak vazifesinden istifa etmek mecburiyetinde bırakmıştır. 119

En büyük yolsuzluklardan birinin de Trans-Caspian olarak tanıtılan Hazar Ötesi, yani Türkmenistan'da olduğu tespit edilmiştir. Bu bölgedeki subayların ve sivil idarecilerin üçte ikisi hırsızlık, rüşvet, sahtekarlık ve katillik suçlarında mahkeme önüne çıkarılmış ve pek çoğu mahkum edilmişlerdir.120

Bu arada Palen, aksayan hususların nasıl halledileceğini raporlarında göstermiş ise de, Rus hükümeti, bunları tatbik etmemiş ve mevcut statükoyu muhafaza ederek Türkistan'da eline geçirdiği imkanları kullanmayı, yani bu ülkeyi sömürmeyi tercih etmiştir.

1912 senesinde Türkistan'daki ziraî faaliyetleri tetkike gelen Çarlık hükümetinin Ziraat Bakanı A.V.Krivoşeyn, Palen'in tavsiyelerinin Rus hükümeti tarafından niçin yerine getirilmediğini şöyle açıklıyordu: "Türkistan'da idareyi sivillere devretmenin henüz zamanı gelmemiştir. Böyle bir değişiklik Rus menfaatlerine aykırı düşer. Bugün için bize lazım olan husus Türkistan'ı kontrolümüz altında tutulacak kuvvetli bir askerî idaredir. Askerî idareyi sivil idareye devretmemizi isteyen Kont Palen'in bu düşünceleri ancak ileride alınabilir. O zamana kadar Türkistan'a kafi miktarda Rus göçmeni getirmek mecburiyetindeyiz. İdarî mekanizmada yerli ahaliye fırsat vermek bizim otoritemizi sarsar. Herşeyi kendi kontrolümüzde bulundurmanın fayda ve zarureti ortadadır. Hali hazırda Türkistan'da bulunan Rus halkı ve oturdukları yerler büyük bir denizin içindeki adacıklar durumundadır. Bu şartlarda nasıl olurda yerli halkı idareye ortak edebiliriz? Şimdilik en emin yol, Rus askerî gücünün Türkistan'ı kontrole devam etmesidir. Dikkat edilecek yegane husus, Türkistan'da vazife yapacak subayları iyi seçmektir..."121

Bu açıklamalardan sonra kısaca diyebiliriz ki, bazılarının iddia ettikleri gibi, Ruslar, Türkistan Müslümanlarına medeniyet ve ahlak götürmemişlerdir. Şayet onların ne götürdüğü hususunda bir şey söylemek icap ediyorsa, mevcut vesikalara göre diyebiliriz ki, Ruslar, Türkistan'a hırsızlık,

rüşvet ve ahlaksızlığın cirit attığı bir sömürü düzeni götürmüşlerdir.

■ Rus Zulmüne Karşı İsyanların Başlaması

Rusların bu yolsuzluk ve zulüm dolu idare tarzı, Hokand halkını yeniden mücadeleye sevk etmiştir. Daha önce 1876'da Abdurrahman Abtabaçı önderliğinde başlayan milli ayaklanmaya katılanlar, Rusların aldıkları acımasız tedbirlere rağmen, tekrar teşkilatlanarak yeniden mücadeleye girmişlerdir. Hokand Devleti'ni yeniden kurmak için harekete geçen halk, Hokand'ın başına geçmesini istediği Han namzetlerini Rusların üst üste reddetmeleri üzerine isyan etmişlerdir. 1885'de Oş şehrinde başlayan bu ayaklanmanın liderliğini Derviş Han Tora yapıyordu. Ne var ki, ayaklanan halkın elinde Ruslarla başa çıkabilecek derecede tesirli silah yoktu. Nitekim, ateş gücü yüksek Rus birlikleri karşısında uzun süre dayanamadılar. Rus birlikleri komutanı General Bryantsev, Fergana halkı bir daha ayaklanmasın diye ayaklanmaya katılanları acımasızca katletmiştir. Fakat, Rusların bu katı tutumu halkın büyük tepkisine sebep olmuştur. Nitekim, kızgın halk kitleleri ayaklanmayı bütün Hokand'a yaymıştır. Hokand halkının bu milli direnişi 1898 yılına kadar devam etmiştir.

1898'de Hokand'ın Andıcan kasabasında başlayan yeni bir ayaklanma Rusları oldukça telaşlandırdı. Zira, daha önceki ayaklanmanın maksadı tamamen Hokand Devleti'ni yeniden ihya etmeye yönelik idi. Andıcan ayaklanması ise, dinî bir mahiyet arz ediyordu. Bilahâre "Dukçi Işan" olarak ün yapacak olan Andıcan'ın Mentepe Camii imamı Işan Muhammed Sabıroğlu, arkadaşları ile birlikte kurdukları 2000 kişilik bir kuvvet ile Rusya'nın Orta Asya'da takip ettiği Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma siyasetine karşı mücadeleye girdi. Bir din adamının önderliğinde başlayan bu yeni mücadele Rusları oldukça telaşlandırdı. İsyan kısa zamanda Margilan ve Oş şehirlerine yayıldı. Fakat isyana katılanların ellerinde modern silahlar olmadığı için mücadelelerini gece baskınları şeklinde yürütmeye başladılar. Ne var ki, Ruslar onların bu

durumunu çok geçmeden öğrenerek tedbirlerini aldılar. Nitekim, 17-18 Mayıs 1898 gecesini Rus garnizonuna yapılan baskın, Ruslar hazır beklediği için, büyük bir mağlubiyet ve ağır bir kayıpla neticelendi. Ayaklanma önderi İşan Muhammed arkadaşları ile birlikte şehit oldu. Ruslar, elde ettikleri zaferle yetinmeyerek ayaklanmaya katılanları askerî mahkemede ölüme mahkum ederek 380 kişiyi idam ettiler. Bu hadiselerden sonra bölgeyi ziyaret ederek Rusların Türkistan Genel Valisi Duhovskiy'i diz çökerek selamlamaları için halka baskı yapılmıştır. Diz çöküp valiyi selamlamayanlardan 208 kişilik bir grup ise Sibiryaya sürülmüştür.¹²²

1898 ayaklanması Rus yetkililer nezdinde büyük yankılar yapmıştı. Hokand halkının dini ve devleti için seve seve ölüme gittiğini gören Ruslar, bir taraftan askerî birliklerini takviye ederken diğer taraftan da bölgeye yerleştirdikleri Rus göçmenlerini silahlandırmaya başladılar. Mesela, Yedi Su eyaleti valisi Baron Von Taube, Müslüman Kırgız Türklerinin yapacakları muhtemel bir ayaklanmaya karşı koymak maksadıyla o bölgeye gayri hukuki olarak yerleştirilen 7000 Rus göçmenine silah ve mermi dağıtmıştır.¹²³ Bu tedbirlerle Ruslar, devletler arası hukuka aykırı olarak işgal ettikleri Hokand'ı geçici olarak kontrol etme imkanı bulmuşlardır.

■ Rus İşgaline Uğrayan Türk Ülkelerinde Fikri Uyanış ve Bunun 1916 Ayaklanmasına Tesirleri

Türkistan Türklerinin fikrî uyanışında en büyük katkıyı XVI. asırda Rus işgaline uğrayan Kazanlı Türkler ile XVIII. asrın sonlarında Rus işgaline uğrayan Kırımlı Türkler yapmıştır. Rus hakimiyetinden kısa zamanda kurtulma imkanı bulamayan bu Türk grupları kendilerini ticarete vermişler ve neticede iktisaden iyi bir duruma gelmişlerdi.¹²⁴

Maddî zenginlik onları manevi zenginlik aramaya sevk etmiştir. Neticede Türkler, modern eğitime ve ilme yönelmişler, bu ise onların fikren uyanmalarını sağlamıştır. Kültür alanındaki bu uyanış onların siyasi alanda uyanmalarına sebep olmuştur. Kazanlı ve Kırımlı Türklerin bu durumu kısa zamanda Kırgız

Türklerine tesir etmiş ve onların fikren uyanmalarını sağlamıştır.

Öncülüğünü Gaspıralı İsmail Bey'in yaptığı Türkler arasında modern eğitimin yayılması ve gençliği çağdaş eğitim sistemiyle yetiştirmek düşüncesi bütün Türk ülkelerinde hararetle benimsenmeye başlamıştı. Bu gelişmeler kısa zamanda meyvelerini vermeye başlamış, dinî ilimlerin yanı sıra modern ilimleri öğrenme imkanını gençlere veren Usûl-i Cedid (Yeni Metot) mekteplerin açılması çığ gibi çoğalmıştır.¹²⁵ Usûl-i Cedid mekteplerinin sayısı kısa zamanda 5000'i bulmuş ve Türk ülkelerinde milli şuura sahip yeni bir nesil yetişmeye başlamıştır. Gaspıralı'nın "Dilde, Fikirde, İş'te Birlik" parolası ile hareket eden bu okullar, Türklerin bir nevi yeniden kendilerine gelmelerini sağlamıştır.¹²⁶ Gaspıralı'nın bu fikirlerini yaymak için neşrettiği "Tercüman" gazetesi ile Orenburg'da Kazak ve Kırgız Türklerinin çıkardıkları "Vakit" gazetesi önemli roller oynamıştır.

Rus idaresine düşen diğer Türklere olduğu gibi, Kırgız Türklerine de kültürel uyanışın girmesi, onların gasp edilen siyasi haklarını geri alabilmek için kendilerini yeniden organize etmelerini sağladı. Bu arada Rusya'da bilhassa 1905'ten itibaren gelişen meşruti fikirler Türklerin haklarını istemelerinde onlara yeni bir fırsat vermiştir. Nitekim, 1905'te Rusya'da kurulan "Duma"ya (Meclis) Türkler de kendi temsilcilerini gönderme fırsatı bulmuşlardır. Fakat, Türklerin bu fikrî ve siyasi uyanışını hazmedemeyen Ruslar, Türklere karşı amansız baskılara başlamıştır.

Bu Rus baskısı üzerine harekete geçen Türkler, akdettikleri bir seri konferanslardan sonra "Rusya Müslümanları İttifakı"nı kurarak hakları için mücadeleye başlamışlardır. Ruslar, haklarını isteyen Türkleri dinlemedikleri gibi, Türk ülkelerindeki baskılarını devam ettirmişlerdir. Bu adaletsiz ve insafsız baskıların devam ettiği bir sırada I. Dünya Harbi başlamıştır. Fakat, harbin ilk yıllarında beklemedik yenilgilere uğrayan Ruslar, bir müddet sonra Türkleri zorla silah altına almaya ve savaşa sürmeye başlamışlardır. Rus hükümetinin bu haksız tutumu Türkler arasında infialle

karşılanmıştır. Silah altına alınan Azerî Türkleri ile Türkmenlerden binlercesi hayatını kaybetmiştir. Kardeşlerinin bu zayıyatını gören Kazak ve Kırgız Türkleri, askere gitmemek için direnişe geçmişlerdir.¹²⁷

1916 Temmuzunda başlayan isyan kısa zamanda bütün Türk ülkelerine yayıldı. Köylü, kasabalı ve şehirli bütün halkın katıldığı toplantılarda "Çar ve Ruslar defolsun. Müslümanlara hürriyet isteriz. Biz Ruslar için savaşmak istemiyoruz." diye bağırarak halk kısa zamanda milli bir mücadeleyi başlatmıştır.¹²⁸ Ne var ki, böyle bir milli ayaklanma teşkilatsız ve lidersiz başlamıştı. Lidersiz, teşkilatsız ve üstelik silahsız başlayan bu milli ayaklanma çok geçmeden Rus silahları karşısında erimeye başlamıştır. Ruslar, isyanı o kadar gaddarca bastırmaya çalıştılar ki, ayaklanmaya katılanların çoğunu insafsızca öldürdüler. Mallarını ve arazilerini ise Rus göçmenlere verdiler.¹²⁹ Bir sene sonra bu ayaklanma bastırıldığı zaman 673.000 Türk hayatını kaybetmiş ve 200.000'e yakın Türk de Sibiryaya'ya sürülmüştür. 300.000'e yakın Kazak ve Kırgız Türkü Çin idaresindeki Doğu Türkistan'a sığınmak mecburiyetinde kalmıştır.

Prof. Dr. Mehmet SARAY.

1 I. Grey, Ivan the Terrible, London, 1964, s. 107; A. Battal-Taymas, Kazan Türkleri, Ankara, 1966, s. 29-35.

2 A. S. Donnelly, The Russian Conquest of Bashkiria 1552-1740, London, 1968, s. 13 vd.

3 B. Pares, A History of Russia, London, 1965, s. 133.

4 Bunların aslen Slav olan ve sınır muhafızlığı yapan birliklerdir (Kozak veya Kossak) ve Kazak Türkleri ile hiçbir ilgileri yoktur.

5 Grey, s. 122-123.

6 H. İnalçık, "Osmanlı -Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü 1569", Belleten, No. 46, Ankara, 1948, s. 351; A. N. Kurat, Türkiye ve İdil Boyu, Ankara, 1966, s. 86; Ayn. müel., Altınordu, Kırım ve Türkistan Hanlıklarına Ait Yarlık ve Bitikler, Ankara, 1940, s. 2-129 arasında bu hususta

ilgili belgeler vermektedir.

7 İnalçık, s. 366.

8 Kâtib Çelebi, Tuhfetü'l-Kibar, İstanbul, Mayıs 1329, s. 86.

9 İnalçık, s. 367 ve 384.

10 Kurat, Türkiye ve İdil Boyu, s. 127.

11 Kurat, Türkiye ve İdil Boyu, s. 127.

12 Osmanlı devlet adamlarının bilhassa padişahların Don-Volga kanalı projesine gerekli ehemmiyeti vermemeleri ve bu hususta yapılan çalışmaların ehliyetsiz ellere teslim edilmesi XVII. asır Osmanlı müelliflerinden Kâtib Çelebi tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir. Kâtib Çelebi bu hususta şöyle diyor: "Kıssadan hisse budur ki küçük adamla büyük işe mübaşeret câiz değildir. Maslahatın münasib serkâkı gerek. Zikr olunan hususa bir Padişah varub zamanıyla mübaşeret etse ancak uhbesinden gelebilir ve bu makule işler sahib-i himmet Padişah işidir, vüzera ve serdarlar kârı değildir", Tuhfetü'l-Kibar, s. 86.

13 Materialı po istorii Başkirkoy A. SSR, III, Moskova-Leningrad, 1936-58, s. 486; A. Levşin, Opisanie Kirgiz-Kazakskikh ili Kirgiz-Kaisatskiyord i stepy, Petersburg, 1832, III, s. 49-50.

14 Tafsilat için bak, İslâm Ansiklopedisi Kalmuk maddesi.

15 Rus istîlası üzerine Başkurtlar İstanbul'a elçi ve mektuplar göndererek memleketlerinin kurtarılması için yardım istemişlerdir. Bir cevap verilmeyince Başkurt lideri Murad Han 1708'de İstanbul'a gelmiş ve Osmanlı hükûmetinden ülkesinin kurtarılması için resmî yardım talebinde bulunmuştur. Buna karşı da, "Padişahın ve Kırım hanının Moskoflarla sulh yapmış olduğu" ileri

13 sürülmüş, fakat Murad Han kendi başına Ruslarla savaşmak isterse gayri resmî olarak yardım yapılabileceği cevabı verilmiştir. Neticede Murad Han eli boş olarak memleketine dönmek mecburiyetinde kalmış ve Ruslarla yaptığı mücadeleyi de kaybetmiştir. Bk. Materialı po istorii Başkirkoy A. SSSR I, s. 240.

16 A. İ. Dobrosmıslıov (Ed.), Materialı po istorii Rossi, Orenburg, 1960, I, s. 174'den naklen, bk., Donnelly, The Russian Conquest of Bashkiria., s. 52.

17 Donnelly, s. 52.

18 Donnelly, s. 56.

19 Aynı müel., "Peter the Great and Central Asia", Canadian Slavonic Papers, XVII/2 ve 3, 1975, s. 210-212.

20 Bu hususta tafsilat için bk., M. Aktepe, 1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri, İstanbul, 1970, s. 1-36; A. Krausse, Russia in Asia: A Record and A Study, 1558-1899, New Imp. London, 1973, s. 109; B. H. Summer, Peter the Great and the Ottoman Empire, Hamden, 1965, s. 79.

21 Vremennik İmperatorskago Moskovskogo obşestva istorii i drevnostey Rossiskih, Kniga XIII, "Smes" (Bumagi tevkeleva), s. 15'den naklen veren Donnelly, s. 44.

22 İstoriya Kazakskoy SSR, Alma-Ata, 1957, I, s. 236; P. I. Riçkov, İstoriya Orenburgskaya, Orenburg, 1896, s. 5; Levşin, I, s. 95.

23 Donnelly, s. 54-56.

24 Dobromislov, s. 18, naklen veren Donnelly, s. 60.

25 Donnelly, s. 62.

26 Donnelly, s. 64.

27 Ayn. müel., s. 65-71.

28 W. Kolarz, Russia and Her Colonies, New York, 1967, s. 255-56.

29 M. S. Anderson, The Eastern Question, London, 1966, s. 1-5; Ayn. müel., The Great Powers anda the Near East 1774-1923. Documents of Modern History, london, 1970, s. 9-14.

30 Stratejik ehemmiyeti çok büyük olan Kırım'ın Ruslar tarafından işgali Osmanlı Devleti için fevkalâde güç bir kayıp olmuştur. Kırım'a yerleşen Ruslar, Osmanlı İmparatorluğu'nu yalnız Avrupa cephesinden değil, Kafkaslar cihetinden de tehdit eder duruma gelmişlerdir. Devamlı yayılma politikası takip eden Ruslar için Kafkaslar'da ve Balkanlar'da harp bahaneleri yaratmak çok güç

20 olmamış ve neticede de devamlı Osmanlı Devleti aleyhine genişlemeye devam etmişlerdir. Böyle mühim sonuçlar doğuran Kırım'ın kaybı hakkında henüz bizde ciddi bir araştırma yapılmamıştır. Kırım hakkında daha fazla bilgi için bk., İslâm Ansiklopedisi, Kırım mad.; E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, C. V.,

Ankara, 1947, s. 15-22; M. Saray, Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması, İstanbul, 1975, s. 83-115; S. M. Çorlu, "Kırım'ı Nasıl Kaybettik?", Yeni Türk Mec., No. 32 Nisan 1935; A. W. Fisher, The Russian Annexation of Grimea, 1772-1783, Cambridge, 1970.

31 Anderson, The Great Powers., s. 14-17; ayn. müel., The Eastern Question., s. 9-11.

32 D. M. Lang, A history of Georgia, London, 1962, s. 37.

33 Aynı eser, s. 38.

34 P. Sykes, A History of Persia, London, 1921, C. II, s. 314.

35 Sykes, II, s. 320; E. Hertlest, Treaties, etc. -1, Concluded between G. Britain and Persia, and between Persia and other Foreign powers, wholly or partially in force on the 1st April 1891.

36 W. E. D. Allen and P. Muratoff, Caucasian Battlefields: A History the wars on the Turco-Caucasian border 1828-1921, Cambridge, 1953, s. 23-44.

37 Russko-Turkmenskie Otnoşeniya v XVII-XIX vv. (Do prisoedineniya Turkmenii k Rossii), Sbornik Arhivnih Dokumentov, Akademiya Nauk Turkmenskoy SSR, Aşkabad, 1963, s. 202-205; N. N. Muravyev, Murev'ev's Journey to Khiva through the Turcomon Country, 1819-1820, İng. Terc. Calcutta, 1871, s. 1 ve 111.

38 H. T. Cheshire, "The expansion of Imperial Russia to the Indian Border", Slavonic Review, XIII, 1934, s. 90-91; Col. Macdonald to the Chairman and members of the Secret Committee, Tebriz, No. 4, March 11, 1830, Secret Letters and Enclosures from Persia, Political and Secret Memoranda 9/45, India Office.

39 Sykes, II, s. 325.

40 Ellis to Palmertson, April 16, 1836, Parliamentary Papers, 1839, XL, s. 10.

41 Memorandum by Sir Henry Willock, March 6, 1832 ve Memorandum on the proceedings of the Russians in respect to India, October 29, 1833, Secret Letters and Enclosures from Persia, Political and Secret Memoranda 9/48, India Office.

42 Ellis to Palmerston, April 16, 1836, Parlamentary Papers,

1839, XL, s. 10.

43 W. K. Fraser-Tytler, Afganistan, London, 1950, s. 88.

44 Aynı eser, s. 102-104.

45 Macnaghtan to Abbott, Jalalabad, April 15, 1840 ve Bloomfield to Palmerston, No. 101, October 31, 1840, Secret Home Correspondence, Political and Secret Memoranda 3/8, India Office.

46 Sheil to Aberdeen, No. 24, Tahran, July 15, 1842, Secret Letters and Enclosures from Persia, Political and Secret Memoranda 9/76, I. 0.

47 Bloomfield to Palmerston, No. 101, Petersburg, October 31, 1840, Secret Home Correspondence, Political and Secret Memoranda 3/8, India Office.

48 Fraser-Tytler, s. 74.

49 L. Trotter, The Earl of Auckland, London, 1893, s. 46; Cambridge History of India, C. V., s. 483-496.

50 İngilizlerin Afganistan'ı işgalleri ve mağlûbiyetleri hakkında daha geniş bilgi için bk., W. K. Fraser-Tytler, Afganistan, London, 1950, s. 106-119; L. Trotter, The Earl of Aucland, London, 1893, s. 46 vb.; J. W. Kaye, History of the war in Afghanistan, london, 1851; Lady sale, The First Afghan war, ed. by P. Macrory, London, 1969; P. Macrory, Signal Catastrophe. The Story of the Disastrous retreat from Kabul, london, 1966.

51 A. Vambery, Sketches of Central Asia, london, 1868, s. 425.

52 C. C. Valikhanov, The Russians in Central Asia: their occupation of the Khrıgız Steppe and the line of Syr-Darya: their political relations with Khiva, Bokhara and Kokan; also descreption of Chinese Turkistan and Dzhungaria. İng. terc. London, 1865, s. 320-322; M. A. Terentyev, İstoriya Zavoevaniya Sredney Azii, Petersburg, 1906, I, s. 88.

53 Correspondence, from 1864 to 1881, resprecting the movements of Russia in Central Asia and her relations with Afghanistan, s. 2, F. 0. 65/1150, India Office.

54 H. Selton-Watson, The Russian Empire 1801-1917, London, 1967, s. 202.

55 Bu hususta tafsilatlı bilgi için bk., E. Z. Karal, Osmanlı

- Tarihi, Ankara, 1947, V, s. 106-145; M. Saray, Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması, İstanbul, 1975, s. 122-131.
- 56 Seton-Watson, s. 319-329.
- 57 W. L. Blackwell, The Beginnings of Russian Industrialization 1800-1860. New Jersey, 1968, s. 184-85;.A. Skerpan, "The Russian National Economy and Emancipation", A. D. Ferguson and A. Levin (Eds.), Essays in Russian History, Hamden, 1964, s. 166-68.
- 58 H. C. Rawlinson, England and Russia in the East, London, 1875, s. 265.
- 59 Allen and Muratoff, Caucasian Battlefields, s. 46-53; Daha fazla bilgi için bk., J. F. Baddeley, The Russian Conquest of the Caucasus, London, 1908.
- 60 A. J. I. Rieber (Ed.), The Politics of Autocracy. Letters of Alexander II to Prince A. I. Bariatinskii 1857-1864, The Hague-Paris, 1966, s. 63.
- 61 Seton-Watson, s. 334-340; The Industries of Russia. Manufactures and Trade, by the Department of Trade and Manufactures Ministry of Finance for the World's Columbia Exposition at Chicago. Ed. of the English trans. J. M. Crawford, US Consul General to Russia, Petersburg, 1893, s. 179-181.
- 62 Rieber, s. 60.
- 63 Ayn, müel., s. 67-69.
- 64 Rieber, s. 66.
- 65 Rieber, s. 68; F. A. Miller, Dmitrii Miliutin and the Reform era in Russia, Vanderbilt University Press, 1968, s. 33-35.
- 66 Rieber, s. 73.
- 67 Letters of Alexander II to A. I. Bariatinskii, March 2, May 20, 1857, naklen, Rieber, s. 103105.
- 68 N. İgnatiyev, missiya v Khivu i Bukharu v 1858 g., Petersburg, 1897, s. 2-3.
- 69 A. N. Khalfin, Russia's Policy in Central Asia 1857-1868, İng. terc., London, 1964, s. 30.
- 70 İgnatiyev, s. 30-31; Rieber, s. 80-81.
- 71 İgnatiyev, s. 274 ve 278; Rieber, s. 81; Khalfin, s. 39.

72 Rieber, s. 81.

73 R. K. I. Quested, *The Expansion of Russia in East Asia 1857-1860*, Singapore, 1968, s. 266-73; M. İ. Sladkovskii, *History of Economic Relations between Russia and China*. Jerusalem, İng. terc. 1966, s. 84; B. Hayıt, *Türkistan, Rusya ile Çin Arasında*, İstanbul, 1975, s. 71.

74 Rieber, s. 81 vd.; Allen and Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 106-108.

75 Bu hususta geniş bilgi için bk., A. D. Milyutin, *Dnevnik A. D. Milyutina*, ed. by P. A. Zayonchkovskii, Moscow, 1947-50, 4 Cilt; Alexander Onou, "The Memoires of Count N. Ignatyev", *Slavonic Review*, no. 10, 1931-32, s. 387-407, 627-640, ve No. 11, 1932-33, s. 108-125.

76 1863 yazında Evliya-Ata, Türkistan, Kurtka ve Cумgal gibi önemli Hokand kaleleri ile Aral kıyılarındaki Hive toprakları Ruslar tarafından işgal edildi. D. Mac. Kenzie, *The Lion of Tashkent. The Career of General M. G. Cherniaev*. University of Georgia Press, 1974, s. 29-31; Khalfin, s. 51; A. L. Popov, "İz istorii zavoevaniya Srednei Azii", *İstoriçeskiye Zapiski*, no. IX, 1940, s. 210-211.

77 S. H. Singh, *A History of Khokand*, Ed. by C. E. Bates, Lahore, 1878, s. 13; Buchanan to Russell, Petersburg, October 25, 1865, F. O. 65/868, London.

78 Rawlinson, *England and Russia in the East*, s. 268.

79 İngiliz politikası hakkında daha fazla bilgi için bk. *Correspondence, from 1864 to 1881, respecting the movements of Russia in Central Asia and her relations with Afghanistan*, F. O. 65/1150; M. Anwar-Khan, *England, Russia and Central Asia*, Pashawar, 1963; H. Rawlinson, *England and Russia in the East*, London, 1875; *Cambridge History of British Foreign Policy*, II-III, Cambridge, 1923; W. Habberton, *Anglo-Russian Relations Concerning Afghanistan, 1837-1907*, University of Illinois, 1937.

80 Gorçakov'un bu meşhur deklarasyonunun tam metni için bk., *Correspondence, from 1864 to 1881, respecting the movements of Russia in Central Asia and her relations with Afghanistan*, s. 2-5, F. O. 65/1150.

81 Türkmen Cumhuriyeti hakkında daha fazla bilgi için bk., M. Saray, "1878 Türkmen Cumhuriyeti", Türk Kültürü Araştırmaları, VII-X, 1970-1973, s. 151-154.

82 1842'de Rusların Hive'ye bir delegasyon göndererek Hive hanı ile bir Dostluk ve Ticaret Andlaşması imzaladıklarını görüyoruz. Fakat bu andlaşmanın yürümediği kısa zamanda anlaşılmıştır. Zira, Rusların ticaret kervanlarında bulunan tüccarların çoğunluğu asker şahıslardan müteşekkil idi. Asker şahısların casusluk yapmak maksadıyla ticaret kervanlarına yerleşmeleri Rus-Hive Dostluk ve Ticaret Andlaşmasını çalışmaz hale getirmişti. Diğer taraftan 1858'de Hive ve Buhara'ya elçilik görevi ile gönderilen Albay İgnatiyev'in esas vazifesinin askerî casusluk olduğu, daha önce de açıklandığı gibi, herkesçe bilinmekte idi. İgnatiyev, missiya v Khivu i Bukharu v 1858 g., s. 30-31; Rieber, The Politics of Autocracy, s. 80-81. Bu iki olayın haricinde, Rusların, Orta Asya hanlıklarına karşı ticarî ve siyasî alanlarda taraflara eşit fırsatlar verecek yapıcı ve barışçı bir teşebbüste bulduklarına dair kaynaklarda hiçbir delile rastlanmamaktadır.

83 M. S. Veniukoff, The Progress of Russia in Central Asia, İng. terc. India Office, Political and Secret Memoranda, C. 17, s. 15-16; Singh, aynı eser. s. 8-9.

84 Singh, aynı eser, s. 10; D. Mackenzie, The Lion of Tashkent; the career of General M. G. Charniaev, Univ. Of Georgia, 1974, s. 309-314.

85 Sing, aynı eser. s. 10-11; Terentyev, aynı eser. s. 309-314.

86 D. İ. Romanvskiy, Zametki po Sredne-Aziatskomu vopros, Petersburg 1868, s. 37-39; A. İ. Maksheyev, İstoriçeskiy, obzor Turkestana, nastupate nogo divizheniya v nego Russkikh, Petersburg, 1890, s. 236-237.

87 Romanskiy, aynı eser., s. 181; Terentyev, aynı eser., s. 324; Makheyev, aynı eser., s. 238-239.

88 Terentyev, aynı eser, s. 334-335.

89 Rawlinson, aynı eser, s. 268.

- 90 Romanovski, aynı eser, s. 67; Terentyev, aynı eser, s. 354.
- 91 Wambery, aynı eser, s. 404.
- 92 Romanovski, aynı eser, s. 74-76.
- 93 Enclosure to Secret Letters from India, 1867/2, s. 87-93, India Office, Londra.
- 94 Bu hususta tafsilatlı bilgi için bk., M. Saray, Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler 1775-1875, İstanbul, 1984, s. 72-78.
- 95 Romanovski, aynı eser, s. 474 ve 488-489.
- 96 Terentyev, aynı eser., s. 426-429, 458-460; Maksheyev, aynı eser, s. 268.
- 97 G. C. Napier, Collection of Journals and Reports received from Captain the Hon. G. C. Naiper, on special Duty in Persia 1874, London, 1876, s. 176.
- 98 Terentyev, aynı eser, s. 474 ve 488-489.
- 99 H. Stumm, Russians Advance Eastward, Containing the despatches of the German military commissioner attached to the Khivan expedition, İng., terc., London 1874, s. 13-14; N. İ. Grodekov, Khivinskii Pokhod 1873 goda, Petersburg, 1888, s. 8-9.
- 100 Hive Hanına verilen Osmanlı ve İngiliz cevapları için bk., Saray, Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları, s. 92-97.
- 101 Stumm, aynı eser., s. 49.
- 102 Stumm, aynı eser., s. 98-118; J. A. MacGahan, Campaigning on the Oxus, London, 1874, s. 220-221.
- 103 MacGahan, aynı eser., s. 352-368; E. Scuhlyer, Turkestan, London, 1876, II, s. 357-362.
- 104 MacGahan, aynı eser, s. 416-419.
- 105 Tarihi Lütfi, VIII, s. 320-321.
- 106 Donnelly, The Russian Conquest of Bashkiria, s. 153-154.
- 107 A. N. Sedelnikov, Kırgızkiy Kray, Rossiya XVIII, Petersburg, 1903, s. 176-178; F. V. Shahmatov, Kazakhskoy SSR., Alma-Ata, 1967, I, s. 294.
- 108 İstoriya Kazakhskoy SSR., Alma-Ata, 1967, I, s. 294.
- 109 G. J. Demko, The Russian Colonization of Kazakhstan 1896-1916, The Hauge-Paris, 1969, s. 40-42.

- 110 Hayıt, Türkistan., s. 183-185.
- 111 Hayıt, aynı eser, s. 186.
- 112 Hayıt, aynı eser, s. 161-162.
- 113 R. A. Pierce, Russian Central Asia 1867-1917, Berkeley, 1960, s. 34-36.
- 114 E. Schuyler, Turkestan, London, 1876, II, s. 333-334; Pierce, s. 67.
- 115 R. A. Pierce, Russian Central Asia, 1867-1917, s. 81.
- 116 Pierce, aynı yer, s. 83 ve G. N. Curzon, Russian in Central Asia in 1889. 2. Baskı, London, 1967, s. 241 vd.
- 117 Pierce, aynı eser, s. 85.
- 118 K. K. Palen, Otchet po revizii Turkestanstago kraya, proizvedennoy po vysochayshemu povelenu Senatorum, Gofmeysterom Grafom K. K. Palenom, Petersburg, 1900-1911, 19. Ciltte geniş bilgi verilmektedir.
- 119 Pierce, aynı eser, s. 88.
- 120 Pierce, aynı eser, s. 88-89.
- 121 A. V. Krivosheyn, Zapiska glavnaoupravliaiuschago zemledeliem izemleustroistvom o poezdke v Turkestanskii krai v 1912 godu, Petersburg 1912, s. 78-79.
- 122 Hayıt, aynı eser, s. 191-192.
- 123 Bu hususta tafsilat için bkz., A. İnan, "Dükçi İşan İsyanı", Türk Kültürü, No. 11 (1968), s. 10-13; A. Sheehy, "The Andizhan uprising of 1898 and Soviet Historiography", Central Asian Review, Vol. XIV/2 (1966), s. 139-150; E. Federov, Orta Asya'da Milli-İnkılabî Hareket Tarihi, Taşkent, 1925, s.17-36.
- 124 S. A. Zenkovskiy, Pan-Turkism and Islam in Russia, Harward, 1967, s. 18-21.
- 125 Zenkovskiy, aynı eser, s. 76, 82-87. Bu hususta tafsilatlı bilgi için bk., M. Saray, Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey, (1851-1914), Ankara, 1987.
- 126 Saray, aynı eser, s. 1 -45.
- 127 Zenkovskiy, aynı eser, s. 130.
- 128 E. D. Sokol, The Revolt of 1916 in Russian Central Asia, Baltimore, 1954, s. 99-142.
- 129 Sokol, aynı eser, s. 154-155 ve 168. Taryhy makalalar